

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van liefdadigheid naar abortusstrijd: Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990

Steen, A.P.W. van

Citation

Steen, A. P. W. van. (2023, November 22). *Van liefdadigheid naar abortusstrijd: Leidse vrouwen en de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3663571>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3663571>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

2 Liefdadige vrouwenorganisaties als basis voor de Leidse vrouwenbeweging

De eerste vraag in dit onderzoek is of en zo ja hoe liefdadige vrouwenorganisaties in Leiden de infrastructuur vormden, waarop de opkomende vrouwenbeweging voortbouwde. Hiervoor deed ik onderzoek naar 'liefdadige vrouwen' die daarna of daarnaast actief werden in een van de organisaties die ik tot de vrouwenbeweging reken. Dit was in 1873 als eerste de vrouwenvereniging Tesselschade, die in 1884 werd gevolgd door de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn (NVVZB). Daarna kwamen de vrouwenkiesrechtverenigingen. Tesselschade wordt in het standaardwerk over de geschiedenis van Leiden niet tot de vrouwenbeweging gerekend maar als liefdadige organisatie gezien, met daarnaast als enige andere liefdadige organisatie waarin vrouwen werkzaam waren de katholieke St. Elisabeth-vereeniging. Dit bood te weinig aanknopingspunten om na te gaan of Reveil-geïnspireerde of andere protestantse vrouwenorganisaties een grote rol speelden als basis voor de vrouwenbeweging, zoals in de literatuur is gesuggereerd. Het was dus zaak eerst te onderzoeken of vrouwen meer liefdadig werk deden dan het genoemde. Dit bleek het geval te zijn. Een totaaloverzicht is te vinden in tabel 2.1 aan het eind van dit hoofdstuk.

Net als elders waren welgestelde Leidse vrouwen het al eeuwenlang aan hun stand en geloof verplicht te zorgen voor minder bedeelden, maar de georganiseerde vorm was nieuw.⁷² De vorming van vrouwenverenigingen, al of niet met liefdadig doel kreeg een belangrijke stimulans door de grondwetswijziging van 1848 waarin het recht op vergaderen en verenigen was vastgelegd en rijke mannen kiesrecht kregen. Het was de tijd dat Leiden industrialiseerde en de mannen, vrouwen en kinderen die in de fabrieken werkten, gemakkelijk tot armoede vervielen. Het was ook de tijd dat de liberale overheid zich zo min mogelijk met het economische en maatschappelijke leven bemoeide. Deze houding kwam onder druk te staan door discussies over de 'sociale kwestie', de slechte werk- en woonomstandigheden van de arbeidersbevolking. Na kritiek van verschillende kanten, ook van Leidse ondernemers, werd in de negentiende eeuw een begin gemaakt met sociale wetgeving. Die leidde tot de beperking van fabrieksarbeid van kinderen en later tot die van vrouwen, die in Leiden vooral werkzaam waren in de textiel- en levensmiddelenindustrie.

Met het ontbreken van overheidsingrijpen werd het lenigen van de nood van de armen overgelaten aan kerken en welgestelde particulieren die kwamen uit kringen van fabriekseigenaren, rijke kooplui, bankiers en academici. Deze kringen leverden ook de mannen voor plaatselijk, provinciaal of landelijk bestuur. De vrouwen legden zich toe op onderwijs en werkverschaffing voor seksegenoten, meestal in aparte vrouwenorganisaties. De namen van de bestuursleden werden als aanbeveling voor het goede doel vermeld in de kranten, waarin soms ook de jaarverslagen verschenen. Deze organisaties hadden de verenigingsvorm en dat betekende dat zij werkten met een bestuur dat de zaken regelde en leden die contributie betaalden. Soms werkten de vrouwen samen met mannen, zoals in weeshuizen of tehuizen voor 'oude lieden' waarin vrouwen door de gemeente als regentes werden aangesteld. Begin twintigste eeuw kwamen vrouwen in besturen van verenigingen die toen werden opgericht of waarin eerder alleen mannen zaten.⁷³

Het ligt voor de hand dat de meeste vrouwen die sociaal werk verrichtten protestants waren, omdat dit in Leiden met ruim 70 procent in 1899 de grootste geloofsgroep was. Het waren voornamelijk hervormden, verder 6,5 procent gereformeerden en kleinere groepen doopsgezinden, lutheranen, remonstranten en Waals hervormden. Ruim een kwart van de bevolking was katholiek. De joodse geloofsgroep was met nog geen één procent het kleinst, op een klein groepje oudkatholieken na. Dan was er nog de groep zonder geloof, die tussen 1889 en 1899 was gegroeid van bijna 1 naar 2,3 procent. Ontkerkelijkheid betrof vooral de hervormden. In 1909 was het percentage met geloof

⁷² Een uitzondering vormde het al sinds de zestiende eeuw bestaande College van VrouwenKraammoeders, de Goemoers ofwel 'goede moeders', met arme kraamvrouwen als doelgroep. Het werkte vanuit het Huiszittenhuis (voor thuiswonende armen) van de Hervormde Diaconie aan de Oude Rijn. Zie de website van het Diaconaal centrum De Bakkerij: <https://www.debakkerijleiden.nl/historie/goemoers>.

⁷³ Zo gingen in Nederland - anders dan in de VS - vrouwen pas rond de eeuwwisseling een rol spelen in (besturen van) de drankbestrijdingsorganisaties: Janse, *De afschaffers*, 159-160.

‘onbekend/geen’ gestegen naar 5,5 procent en dit zou verder toenemen. Die ‘ongelovigen’ waren vooral te vinden onder arbeiders en intellectuelen.⁷⁴

Buiten het werk van de kerken werd de liefdadigheid in Leiden gedomineerd door de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen (’t Nut), zonder geloofsstempel, waarbij ook vrouwen betrokken waren. ’t Nut was eind achttiende eeuw opgericht om vanuit verlichte ideeën aan volksverheffing te doen. Geloof kon hierbij een rol spelen, maar dit stond niet op de voorgrond. Dit was wel het geval bij de orthodox protestantse groepering van het Reveil, die zich afzette tegen de Verlichting. Rond 1840 ontstond binnen deze groepering een fase van maatschappelijke actie, die ‘inwendige zending’ werd genoemd. Deze geloofsgroep was niet groot in Leiden, maar nam toch een paar initiatieven waarbij vrouwen betrokken waren.⁷⁵

Dat gold ook voor de vrijzinnige protestanten. Zij waren navolgers van de grondlegger van de moderne theologie, de Leidse hoogleraar Jan Scholten. Hieronder was Henricus Oort, die voor hij hoogleraar werd in Leiden predikant was geweest. Hij speelde een centrale rol in zowel de in 1870 opgerichte Nederlandsche Protestantenbond als in de Vereeniging voor Vrijzinnig Hervormden die in 1898 binnen de hervormde kerk als dissidente stroming was gevormd. De vrijzinnigen toonden zich net als de reveillisten sociaal bewogen, maar dan zonder de geloofsnadruk.

De katholieken hadden in de negentiende eeuw de St. Elisabeth-vereeniging, een vrouwenvereniging die zich richtte op kraamvrouwen en zieken. In de twintigste eeuw kwamen er meer katholieke vrouwenorganisaties bij. De joodse gemeenschap deed ook aan armenzorg voor de eigen geloofsgroep maar kende in Leiden geen vrouwenverenigingen. Zij was vooral zichtbaar door het Joodse Weeshuis, dat in 1890 was opgericht.⁷⁶ De bestuursleden en regentessen van dit weeshuis kwamen net als de wezen vooral van buiten Leiden. In dit hoofdstuk zal eerst de neutrale liefdadigheid door vrouwen aan bod komen en vervolgens de liefdadigheid vanuit geloofsinspiratie met de vraag wie de betrokken vrouwen waren en welke relatie zij hadden met de opkomende vrouwenbeweging.

2.1 Neutrale verenigingen voor opvoeding en onderwijs

2.1.1 Nutsschooltjes

Meer en beter onderwijs voor meisjes was een belangrijke eis van de vrouwenbeweging. Het thema was eerder opgepikt door ’t Nut dat onderwijs belangrijk vond voor jongens én meisjes. De meisjes kregen les in schrijven, lezen en rekenen, het zogenaamde herhalingsonderwijs, en les in naaien en breien, waarna het handwerk werd verkocht. De opbrengst kwam aan ’t Nut. Het onderwijs moest ervoor zorgen dat de meisjes als dienstboden aan de slag konden, zodat zij niet tot armoede en daardoor mogelijk tot prostitutie zouden vervallen. In 1844 werden tachtig meisjes ouder dan elf jaar op die manier tot dienstboden ‘gevormd’.⁷⁷ Het was een van de weinige beroepen waarin meisjes al jong aan de slag konden. Met de industrialisatie kwam hier de fabrieksarbeid bij, al gold hiervoor vanaf 1874 dankzij het ‘Kinderwetje van Van Houten’ een minimumleeftijd van twaalf jaar.

De bestuursleden van ’t Nut waren mannen, maar vrouwen bestuurden als ‘dames directrices’ de Leidsche Breischolen en de Naai- en Herhalingschool. Een ‘naaivrouw’ nam de opdrachten aan. Cornelia Bodel Nijenhuis-Brillenburg zat bij beide scholen in het bestuur.⁷⁸ Zij was de tweede echtgenote van een Leidse notaris en uitgever van kaarten en prenten, die door Cornelia waren

⁷⁴ Vincent Sleebe, ‘Verzuiling en ontzuiling’ in: J.C.H. Blom ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 4 vanaf 1896* (Leiden 2004) 100-125: tabel p.121. In 1899 bestond de Leidse bevolking uit 53.657 personen. In 1920 was de categorie ‘onbekend/geen’ gestegen naar 10,4, in 1930 naar 18,4 procent. In 1930 was het aantal joden gedaald naar een half procent. Na de oorlog was dit 0,1 procent.

⁷⁵ Er was in Leiden geen reveilkring zoals in de grote steden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam: Ivo van Wijdeven, ‘Het Reveil in Nederland (1817-1854)’, *Historisch Nieuwsblad* 7 (2009) 24-30, 24.

⁷⁶ De officiële naam was: Centraal Israëlitisch Wees- en Doorgangshuis.

⁷⁷ *Leydse Courant* 28-10-1844.

⁷⁸ Dit is af te leiden uit de Leidse *Heerenboekjes*, die - digitaal - lopen tot 1889. In deze boekjes, de voorloper van de adresboekjes, staan inwoners met eventueel beroep en bestuursfunctie(s).

gekopieerd.⁷⁹ De vrouwen in de besturen van de schooltjes waren overwegend hervormd, alleen Bodel Nijenhuis-Brillenburg was gereformeerd, net als haar man. De leerlingen waren 'kinderen van minvermogenen'. Zij kregen breïles, werden aangespoord 'tot orde en vlijt' en werden voorgegaan 'in christelijke zin'. Dit bleek uit de advertentie die in 1864 in de kranten werd geplaatst om de Leidse bevolking te attenderen op een 'loterij zonder nieten' ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Leidsche Breischolen.⁸⁰ Twee jaar later overleed Bodel Nijenhuis aan de cholera. Die beleefde een derde uitbraak die eeuw en leidde door het grote aantal slachtoffers tot veel armoede. Om de nood te lenigen werden ad hoc comités opgezet om geld in te zamelen, ook door een vrouwencomité dat een loterij organiseerde.

De Naai- en Herhalingsschool werd in 1871 opgeheven, maar de Breischolen bleven bestaan tot 1908. Een vrouw die net als Bodel Nijenhuis bij beide scholen in het bestuur zat, was de weduwe Anna van Olpen-Huijgens, de derde echtgenote van een gepensioneerd Oost-Indische resident. Zij verhuisde naar Den Haag waar zij bestuurslid werd van de Haagse afdeling van de vrouwenvereniging Arbeid Adelt. Het Breischool-bestuurslid Johanna Eigeman-van Kempen vertrok eveneens naar Den Haag waar zij medium werd bij de seances van Elise van Calcar-Schiotling, die zich op het spiritisme had gericht.⁸¹

VERLOTING
ten behoeve der Leidsche Breischolen.

Binnen weinige maanden zal het vijftiende jaar zijn, dat deze scholen bestaan hebben. Het nut, dat zij in die jaren gesticht hebben en nog voortdurend stichten, is steeds blijkbaar. Ongeveer 200 kinderen van minvermogenen ontvangen daar onderwijs in het breijen, en worden tevens tot orde en vlijt aangespoord en in christelijken zin voorgegaan.

Deze scholen hebben ook dit goede uitgewerkt, dat het breiwerk, dat vroeger buiten de Stad gezonden werd, thans binnen onze Stad wordt bewerkt, hetgeen aan velen eenig bestaan oplevert.

Dames Directrices hebben gemeend om, bij gemelde gelegenheid, te houden eene

LOTERIJ ZONDER NIETEN,

à Vijfzeventig Cents het Lot, opdat door de opbrengst daarvan met de jaarlijksche bijdragen, die steeds met dankbaarheid van onze Stadgenooten ontvangen worden, het bestaan van deze inrigting meer verzekerd worde. Wij ontvingen bereids de goedkeuring van onzen geëerbiedigden Koning en mogen ons tevens verheugen in de belangstelling van eenige Vorstelijke personen, (van anderen wordt die nog ingewacht) terwijl reeds velen in andere plaatsen ons hunne medewerking hebben toegezegd.

Tot bevordering dezer zaak wordt de medewerking onzer Stadgenooten dringend ingeroepen. Er zullen te dien einde lijsten van inteekening aan de woningen worden aangeboden, terwijl ook loten te verkrijgen zijn en prijzen worden aangenomen bij de ondergeteekenden.

C. G. BODEL NIJENHUIS — BRILLENBURG.
A. C. TICHLER — VERDUIN.
M. POTTUM — OUDSHOORN.
Wed. A. J. VAN OLPEN — HUIJGENS.
J. E. M. T. EIGEMAN — VAN KEMPEN.

LEIDEN, 14 April 1864. Secret.

Namens de werkende leden der **Vereeniging tot verzorging van kleine Kinderen** kunnen wij mededeelen dat in het begin van **November de**

KINDERBEWAARPLAATS

zal worden GEOPEND.

Wij slaagden er in, in de Scheistraat bij den Ouden Singel een perceel te vinden, dat door zijne luchtige vertrekken rondom een grooten tuin bij uitstek voor ons doel geschikt is.

Voor wij intusschen de inrichting openen, doen wij nogmaals een beroep op de hulpvaardigheid onzer stadgenooten; meerdere ondersteuning hebben wij noodig, indien wij op niet al te kleine schaal zullen werken. Wij zullen daarom weldra aan die stadgenooten, die ons hunne medewerking nog niet verleenden, eene lijst ter teekening aanbieden, terwijl wij hen, die mochten willen toetreden, maar door eenig verzuim die lijst niet ontvangen, beleefdelijk uitnoodigen, zich bij eene van ons aan te melden. Wij zijn tevens gaarne tot het geven van nadere inlichtingen aan belangstellenden bereid.

S. LIBRECHT LEZWIJN — NIERSTRASZ,
Rapunburg 41.
C. G. HUET — BIENFAIT, Hooigracht 67.
A. C. LORENTZ — KAISER, Hooigracht 60.

Loterij voor de Leidsche Breischolen (LD 23-4-1864) en opening van de Kinderbewaarplaats (LD 1-10-1885).

2.1.2 De Leidsche Kinderbewaarplaats en het Tehuis voor schoolgaande kinderen

Van Calcar staat te boek als wegbereider van de vrouwenbeweging omdat zij als eerste vrouw in de openbaarheid lezingen gaf, die gingen over opvoeding en onderwijs. Zij vertolkte daarbij de ideeën van de Duitse pedagoog Friedrich Fröbel, die kinderen spelend wilde laten leren. Een van de instellingen in Leiden die hierdoor geïnspireerd raakte, was de Leidsche Kinderbewaarplaats, een onderwijsvorm voor de kleinste kinderen. Het initiatief voor de 'crèche' kwam van het echtpaar Krantz-van Dijk en was

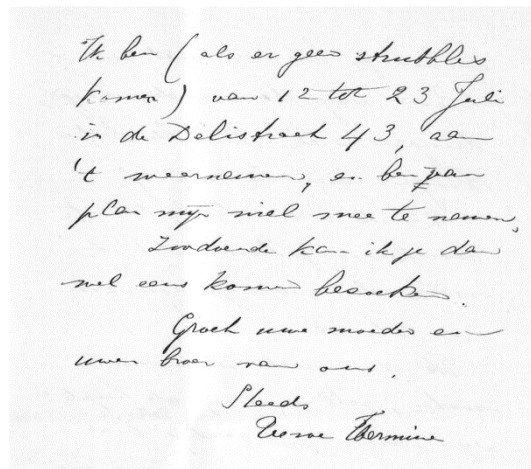
⁷⁹ Het leverde haar een vermelding op bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie: <https://rkd.nl/nl/explore/artists/416885>.

⁸⁰ O.a. *Leydse Courant* 15-4-1864 en *Leidsch Dagblad* 29-4-1864.

⁸¹ Mirjam de Baar en Fia Dieteren, 'Koninginnen van de geest'. Vrouwen als spirituele leiders bij uitstek', *Spiegel Historiael* 7/8 (2005) 311-317, 315. Van Calcar gaf vanaf 1877 het tijdschrift *Op de Grenzen van Twee Werelden* uit en schreef dit grotendeels alleen vol met o.a. verslagen van seances.

bedoeld voor kinderen van werkende moeders, zoals in de textielfabriek van Krantz, in de leeftijd van zes weken tot drie jaar. Het was een jongere doelgroep dan bij de andere kinderbewaarplaatsen die onder 't Nut en de gemeente ressorteerden.

Voor het beheer van de Kinderbewaarplaats werd in 1885 de Vereeniging tot Verzorging van Kleine Kinderen opgericht. Deze vrouwenvereniging wilde dat aandacht werd besteed aan ontwikkelend spel en doelmatige opvoeding die de andere bewaarplaatsen zouden ontberen. Maar om te beginnen moest de crèche een veilige en frisse omgeving bieden, met licht, lucht en ruimte, en goede voeding: de kinderen kregen te eten en er was toezicht op hun gezondheid door een arts.⁸² De crèche bood werk aan een directrice, helpsters en een dienstbode. Het geld kwam van ledencontributie, van donateurs en af en toe uit een andere bron bijvoorbeeld een legaat of een benefietvoorstelling, zoals in 1886 door studenten in de Schouwburg. Verder betaalden de ouders tien cent per kind per dag, omdat de crèche meer wilde zijn dan een instelling van liefdadigheid. Desondanks viel de crèche in de Leidse gemeenteverslagen onder het hoofdstuk 'Armenzorg'.

Aletta Lorentz-Kaiser 1881 (uit: G.L. de Haas-Lorentz, *H.A. Lorentz : impressions of his life and work*) en een deel van een briefje van 2-7-1901 van Hermine Hartevelt aan Lizzy van Dorp, met daarin dat ze van plan is haar 'wiel' (fiets) mee te nemen als ze gaat waarnemen in het Pleegzustershuis in Den Haag (Atria, archief Van Dorp, inv.nr.75).

De Leidsche Kinderbewaarplaats was een dusdanig succes dat na een aantal jaren naar een grotere ruimte moest worden gezocht, die werd gevonden aan de Langebrug. De reden was dat er vaak broertjes en zusjes van de kleintjes meekwamen. De maximumleeftijd van de kinderen werd daarom verhoogd tot zes jaar. Of de moeders allemaal in de fabrieken werkten, valt niet uit de jaarverslagen af te leiden. Daarin worden zij arbeidersvrouwen genoemd. Ook kinderen van kraamvrouwen of zieke moeders of van thuiswerkende vrouwen die de enige kostwinners waren, konden terecht.⁸³

Na oprichting waren bij de vereniging vijf ongetrouwde en acht getrouwde vrouwen betrokken, waarvan er drie de bestuurstaken van voorzitter, secretaris en penningmeester op zich namen. De anderen heetten 'werkende leden'. Zij waren afkomstig uit kringen van fabrikanten, bankiers, predikanten en academici en waren van verschillend geloof, ook katholiek, of zonder geloof, zoals hoogleraarsechtgenote **Aletta Catharina Lorentz-Kaiser (1858-1931)**.⁸⁴ Zij was een bestuurslid van het eerste uur, net als werkend lid Hermine Hartevelt. Beide vrouwen raakten betrokken bij de

⁸² In 1905 was dit korte tijd een vrouw, Maria Metman, die in Leiden geneeskunde had gestudeerd: *Leidsch Dagblad* 2-5-1906. Zij vertrok naar Enschede. De man van bestuurslid Alida Gerlings-Kruseman trad op als financieel adviseur. Haar vader was een beroemde kunstschilder.

⁸³ *Leidsch Dagblad* 2-5-1906: Jaarverslag over 1905.

⁸⁴ Zie voor de Kinderbewaarplaats en de rol van Lorentz-Kaiser: Van Steen, "vol moed en blakende van ijver", 127-130; zie voor de oprichting en eerste bestuursleden ook: *Leidsch Dagblad* 6-11-1885 en 27-6-1887. De katholieke bankiersechtgenote Paula van Wensen-Statz zat meer dan veertig jaar in het bestuur. Haar dochter Alice van Wensen was ook erg 'maatschappelijk actief'.

vrouwenkiesrechtstrijd en komen in dat kader nog terug, maar worden hier alvast geïntroduceerd als representanten van de voor Leiden typerende kringen van hoogleraren en fabrikanten.

Lorentz-Kaiser werd in Amsterdam geboren als jongste van acht kinderen van het echtpaar Kaiser-Buisman. Haar vader was een kunstenaar en later directeur van het Rijksmuseum. Haar oom was de Leidse hoogleraar sterrenkunde, bij wiens zoon zij hoogleraar natuurkunde Hendrik Antoon Lorentz leerde kennen, met wie zij in 1881 trouwde. Het stel kreeg voor de eeuwwisseling vier kinderen, twee meisjes en twee jongens, maar een zoontje overleed toen hij nog geen jaar oud was. Lorentz-Kaiser bleef zich inzetten voor arme kinderen, zoals van ongehuwde moeders via de Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming en in de Vereeniging Volksspeeltuinen. Deze zette een gratis speel-annex sportterrein op voor arme kinderen en later 'kweektuintjes', om bij kinderen liefde en eerbied voor de natuur aan te kweken.⁸⁵

Een ander bestuurslid van de Kinderbewaarplaats, dat zich voor de vrouwenkiesrechtbeweging inzette, was **Hermine Johanna Cecilia Hartevelt (1855-1937)**. Zij was de oudste van de acht kinderen van het echtpaar Hartevelt-Leembruggen, twee namen verbonden aan bekende Leidse firma's, de jeneverstokerij aan de Langegracht en de textielfabriek Clos & Leembruggen. Vader Hartevelt had eerst zijn geluk beproefd als koopman in Amsterdam, waar Hermine werd geboren. In 1857 kwam het gezin - met inmiddels twee kinderen - naar Leiden, waar vader naast firmant en koopman, liberaal gemeenteraadslid en wethouder werd en lid van de Provinciale Staten. Hij was tevens betrokken bij de Nederlandsche Protestantenbond (NPB). Dochter Hermine volgde in zijn voetspoor en zat in de jaren tachtig in het bestuur van de zondagsschool van de NPB. Begin twintigste eeuw zat zij met Lorentz-Kaiser in het afdelingsbestuur van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, was werkzaam bij de vrouwenvereniging Armenzorg, lid van Pro Juventute, een vereniging die kinderen wilde behoeden voor een crimineel levenspad, en was regentes van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis waar zij de verouderde boel wilde vernieuwen. Zij had dus een breed werkterrein.⁸⁶ Hermine woonde samen met haar broer Abraham Cornelis (Bram) die in 1895 als stadsgeneesheer was aangesteld en werkzaam was bij het Weeshuis. Hij toonde zich solidair met de vrouwenkiesrechtstrijd.⁸⁷

Een andere broer, Daniël, nam de firma Hartevelt van zijn vader over en trouwde met Henriëtte Groskamp. Zij kwam in 1902 als secretaris in het bestuur van de Vereniging tot Verzorging van Kleine Kinderen, die dat jaar ook een nieuwe voorzitter kreeg. Vanaf de oprichting was dit de weduwe Susanna Librecht Lezwijn-Nierstrasz geweest, de tweede echtgenote van een advocaat, gemeenteraadslid en bankier, die betrokken was geweest bij 't Nut en bij Van Calcars Opvoedingshuis, waarover meer in hoofdstuk 5. Opvolgend voorzitter was Marie Kluijver-Honigh, die dit combineerde met het voorzitterschap van de vrouwenvereniging Tesselschade, die centraal staat in het volgende hoofdstuk.

In 1908 richtte het bestuur voor het eerst een subsidieverzoek aan de gemeente voor de Kinderbewaarplaats, maar dit werd afgewezen. Een tegenstemmer vond dat de ouders meer moesten gaan betalen dan die tien cent, want zo laag waren de lonen niet. In 1911 deed het bestuur een nieuwe poging en onderbouwde het subsidieverzoek door te wijzen op het algemeen maatschappelijk nut van de bewaarplaats, op de daling van het kindersterftecijfer en op het feit dat de ouders voor hun kinderen wilden werken. Nu werd 250 gulden toegezegd, een bedrag dat begin jaren twintig werd verdubbeld.⁸⁸ Na het bezoek van de inspecteur van Volksgezondheid, die met een vernietigend rapport

⁸⁵ *Leidsch Dagblad* 30-1-1905 en 26-1-1911. Andere vrouwen die meededen waren Dora Coebergh en Bertha Jelgersma-Ris.

⁸⁶ Zo schreef zij aan Van Dorp: Atria, archief E.C. van Dorp, nr.382, inv.nr.195: brief van 31-1-1907.

⁸⁷ Hij werkte daarvoor in Rotterdam. Hij was verder regent van de Rijkswerkinrichting voor vrouwen en zat in het bestuur van Museum De Lakenhal dat had kunnen uitbreiden dankzij de schenking van een oom. Een andere broer was bloembollenkweker en -handelaar in Lisse, waar Hermine een bloembollenveld bezat, dat zij in 1908 van de hand deed: *Weekblad voor bloembollencultuur*, 18:103 (1908) en *Leidsch Dagblad* 24-6-1908. Hermine verhuisde in 1910 naar Velp waar Bram al woonde en waar zij in 1937 en Bram in 1943 overleed.

⁸⁸ *Handelingen van de Raad* 20-7-1908 en 3-7-1911. Ook penningmeester Louise Hubrecht ondertekende de subsidieverzoeken. In 1911 was Maria van Geer secretaris. Toen in 1928 de Centrale Vereeniging voor

kwam over de staat van het gebouw, werd de subsidie in 1930 en 1931 tijdelijk verhoogd tot duizend gulden om de boel op te knappen.⁸⁹ De gemeente wilde de bewaarplaats niet kwijt omdat het de enige plaats was waar kinderen onder één jaar werden verzorgd. De Leidsche Kinderbewaarplaats kon dus voortbestaan en in 1936 haar gouden jubileum vieren. In de oorlog werden de exploitatie van de crèche en alle bezittingen door de Nederlandsche Volksdienst 'overgenomen'.⁹⁰

Dit lange bestaan gold niet voor het aan de Kinderbewaarplaats verwante Tehuis voor schoolgaande kinderen dat in navolging van andere steden in 1904 de deuren opende, eveneens aan de Langebrug. De bestuursleden waren grotendeels dezelfde vrouwen als bij de Kinderbewaarplaats, zoals de schoonzussen Hartevelt en Hartevelt-Groskamp.⁹¹ Het Tehuis was bedoeld voor kinderen van acht tot dertien jaar die thuis niet werden opgevangen vanwege een werkende of overleden moeder. Bij het Tehuis waren tuintjes waarin de kinderen werkten en speelden. Verder werden zij bezig gehouden met zingen en tekenen en leerden zij stoelenmatten of pantoffels maken. Zij mochten daarbij gratis baden in het door firmant Krantz opgerichte Volksbadhuis aan de Oude Singel.⁹²

Na de Eerste Wereldoorlog liep de animo voor het Tehuis terug. In 1920 besloot de algemene ledenvergadering daarom op voorstel van het bestuur de vereniging op te heffen. Het teruglopende animo werd geweten, of was te danken, aan de toegenomen welvaart, waardoor vrouwen minder uit werken gingen, en door de Arbeidswet van 1919, die een kortere werkweek, in het bijzonder een vrije zaterdagmiddag, vastlegde.⁹³

2.2 Neutrale liefdadigheid: werkverschaffing en gevangenisbezoek

2.2.1 De Leidsche Vrouwenvereniging

In de negentiende eeuw werden in Leiden twee neutrale vrouwenverenigingen opgericht die arme vrouwen door naai-of ander handwerk een inkomen wilden verschaffen om bedeling te voorkomen. Dit was als eerste de in 1865 opgerichte Leidsche Vrouwenvereniging ten behoeve der armen. Het gemaakte handwerk was te koop in depots, die waren ondergebracht bij 'winkeliers'. Dit waren drie protestantse weduwen en twee katholieke ongetrouwde zussen. De bestuursleden kwamen uit een hogere sociale laag. Een van hen was predikantsdochter Wilhelmina Pluygers, die ook in het bestuur zat van de Naai- en Herhalingschool. Haar vader had in het bestuur gezeten van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid, die in 1817 was opgericht vanuit 't Nut en die steun verleende in natura in de vorm van kleding of turf.⁹⁴ De andere bestuursleden van de Leidsche Vrouwenvereniging waren dochters of echtgenotes van een hoogleraar, een kantonrechter, een burgemeester, een arts en een viceadmiraal, dus vrouwen uit fabrikantenfamilies ontbraken.⁹⁵

De bestuursleden beperkten zich niet tot de werkverschaffing, maar gingen ook op huisbezoek. Om gelden te genereren organiseerde de Leidsche Vrouwenvereniging onder meer een loterij en een benefiet-'soirée musicale' of benefietlezingen, zoals in 1870 en begin 1871 door twee predikanten in de Stadsgehoorzaal.⁹⁶ Eind 1872 werd de Vrouwenvereniging om onduidelijke redenen ontbonden. Twee bestuursleden kwamen daarna in het bestuur van de in 1873 opgerichte afdeling van

Kinderbewaarplaatsen in Leiden vergaderde, stak dit bedrag toch wel wat magertjes af bij dat in andere steden: het was het laagste. Het één na laagste ontving Dordrecht: duizend gulden: *Leidsch Dagblad* 2-6-1928.

⁸⁹ *Handelingen van de Raad* 28-9-1931.

⁹⁰ *Handelingen van de Raad* 6-8-1943. Ook het pand werd gevorderd.

⁹¹ Het liberale gemeenteraadslid Abraham van der Elst zat als enige man korte tijd in het bestuur als voorzitter. Hij deed in 1905 ook mee in de Vereniging Volksspeeltuinen.

⁹² *Leidsch Dagblad* 16-6-1906.

⁹³ *Leidsch Dagblad* 17-9-1920.

⁹⁴ *Leidsch Dagblad* 19-11-1866 en *Handelingen van de Raad* 21-3-1870. Haar broer was hoogleraar in Leiden.

⁹⁵ Misschien kwam dit doordat niet alle bestuursleden bekend zijn. De namen: ELO, bibliotheek, nr.78041f: bekendmakingsbrief van oprichting van maart 1865, en nr.77796p: het tweede en zesde jaarverslag.

⁹⁶ *Leidsch Dagblad* 29 en 30-11-1871. Pluygers werd daarna tien jaar regentes van het Heilige Geest-of Arme Wees- en Kinderhuis.

Tesselschade.⁹⁷ Deze vereniging liet ook handwerk verrichten, maar niet door arme vrouwen uit de lagere standen, maar door relatief arme vrouwen uit de eigen hogere stand.

2.2.2 De Vereeniging Armenzorg

Na opheffing van de Leidsche Vrouwenvereniging in 1872 bestond er in 1890 blijkbaar weer behoefte om een vrouwenvereniging voor arme vrouwen op te richten. Dit was de Vereeniging Armenzorg, die net als de Leidsche Vrouwenvereniging aan werkverschaffing deed voor arme vrouwen in de vorm van naaiwerk. Het idee kwam van predikantsdochter Anna van Houten-van Gogh, de zus van Vincent en Theo.⁹⁸ Armenzorg ging nauw samenwerken met de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid, die het naaiwerk van de vrouwen opkocht om het aan de armen te geven. Taken van het bestuur waren het uitgeven van het naai- en breiwerk, de uitbetaling, het toezicht houden op het depot waar de kleding en het huishoudgoed te koop was, het plaatsen van advertenties in de krant om mensen te wijzen op het depot of op de jaarlijkse verkoopbazaar met het oog op Sinterklaas en het bezoeken van op z'n hoogst tachtig arme gezinnen. Om niet met lege handen te komen, namen de Armenzorg-vrouwen een klein geldbedrag van vijftig cent mee en versterkende middelen zoals melk en eieren als er zieken waren. Het idee hiervoor kwam van Anna Frentzen-Sijthoff. Zij was de dochter van de uitgever van het *Leidsch Dagblad*.⁹⁹

Armenzorg. De Dames-Vereeniging „Armenzorg” maakt hare Stadgenooten nogmaals opmerkzaam op den verkoop van gemaakte Kleedingstukken, voornamelijk voor Armen en door Armen vervaardigd, waartoe zij de gelegenheid geopend heeft ten huize van Mejuffr. BREEBAART, Oude Singel No. 226, waar alle Goederen voorhanden zijn of besteld kunnen worden. Schriftelijk kan men zich daarenboven aanmelden bij Mevrouw VAN DER VLUGT, Hooigracht No. 27, en Mejuff. VAN BEEK, Hooigracht No. 29.	VROUWEN-COMITÉ VAN HET ROODE KRUIS. Degenen, die zich zouden willen bezighouden met het vervaardigen van benodigdheden voor het ROODE KRUIS, of dit met geldelijke bijdragen wenschen te ondersteunen, worden vriendelijk verzocht zich aan te melden bij een der ondergeteekenden, bij wie de modellen en stoffen voorhanden zijn. Mevrouw DOZY. „ EEKHOUT. „ SCHRETLEN. „ VIRULY. „ DE VRIES. LEIDEN, 13 September.
---	---

Armenzorg verkoopt kleding, vervaardigd door armen (LD 13-12-1890) en het Rode Kruis-vrouwencomité levert stoffen en modellen om 'benodigdheden' te maken (LD 14-9-1870).

De bestuursleden van Armenzorg en de 'werkende leden' kwamen uit het academische en fabrikantenmilieu, zij waren getrouwd of ongetrouwd en allen zonder een betaalde baan. Zij waren voornamelijk protestants, maar ook katholiek, zoals Dora Coebergh, en een enkeling had geen geloof, was oudkatholiek of joods, zoals Helena Oppenheim-van Nierop, die ook in het bestuur zat van de Kinderbewaarpplaats. Haar echtgenoot, hoogleraar Jacques Oppenheim, zette zich in voor het Joodse Weeshuis in Leiden, een rol die door hun zoon Adriaan, eveneens hoogleraar, werd overgenomen.¹⁰⁰

⁹⁷ Dit waren Cornelia (de Goeje-)Brillenburg, een nichtje van Bodel Nijenhuis-Brillenburg en Aletta Rebecca Maria Kaiser, de oudere nicht van Lorentz-Kaiser. De vader van Brillenburg was rector van de Latijnse scholen in Schiedam, de vader van Aletta Kaiser was hoogleraar sterrenkunde. Zij was van 1888 tot 1906 regentes van het H. Geest-of Arme Wees- en Kinderhuis en raakte betrokken bij Armenzorg.

⁹⁸ *Leidsche Courant* 20-2-1940: terugblik. Anna van Gogh was getrouwd met een kalkbrander in Leiderdorp.

⁹⁹ De man van Sijthoff was een medewerker van de uitgeverij. Haar broer nam de uitgeverij over. Hij was getrouwd met Adriana Plemp, die o.a. vanuit Leiden betrokken was bij de tentoonstelling De Vrouw 1813-1913.

¹⁰⁰ De vader van de in Amsterdam geboren Van Nierop zat daar in de gemeenteraad en in de Tweede Kamer. Het stel was in 1893 met drie kinderen uit Groningen naar Leiden gekomen. Dochter Elsa was in 1911 in de rechten

Het geld kwam van de ledencontributie, van de verkoop van het handwerk en van giften of incidenteel van een benefietmuziekvoorstelling of -hockeywedstrijd. Verder kreeg Armenzorg steun van fabrikanten die katoen schonken of een ruimte ter beschikking stelden om het werk uit te geven en de maaksters te betalen. Soms deed de vereniging aan arbeidsbemiddeling door iemand via een advertentie aan te bevelen voor een baan. De depothouders waren middenstandsvrouwen, die provisie kregen. Begin jaren twintig deed Armenzorg de depots van de hand, maar ging door met werkverschaffing en huisbezoek waarbij onder anderen weduwen met jonge kinderen van advies en middelen werden voorzien. In die periode werkte Armenzorg ook samen met de in 1894 opgerichte Vereeniging Schoolkindervoeding en -kleding, die de kinderkleding voor een deel liet maken door vrouwen 'in dienst' bij Armenzorg. Begin twintigste eeuw kwamen vrouwen in het bestuur van deze vereniging die eerder een mannenaangelegenheid was geweest.

2.2.3 Het ad hoc Rode Kruis-comité

Het vrouwelijke handwerk kon dienen als inkomen, maar kon ook vrijwillig vervaardigd worden voor een goed doel, zoals in de tijd van de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871.¹⁰¹ Naar aanleiding van deze oorlog werd in Leiden en in vele andere plaatsen, ook in andere landen, in 1870 het Rode Kruis-vrouwencomité opgericht. Ad hoc-comités werden vaker, ook door vrouwen, opgericht om geld of goederen in te zamelen bij rampen of epidemieën, zoals de cholera-epidemie in 1866. Het Leidse Rode Kruis-vrouwencomité bestond uit vier getrouwde vrouwen en een weduwe en getuigde van samenwerking van de intellectuele en fabrikantenelite én van samenwerking van een katholieke vrouw met protestanten.¹⁰² De taak van het comité was het laten verrichten van handwerk in de vorm van verpleegbenodigdheden, waarvoor de comitéleden de modellen en de stoffen leverden. In september waren gordels, pantalons, doeken, zwachtels, verbanden, kompressen, lakens, handdoeken, pluksel, 'Nightingale'-mantels en meer ingezameld. In oktober kon het comité melden dat het magazijn goed gevuld was en het Haagse hoofdcomité niet om meer goederen vroeg.

Het comité was de eerste georganiseerde betrokkenheid van vrouwen bij oorlog. In 1871 werd naar aanleiding van de Frans-Duitse oorlog de eerste Nederlandse vredesorganisatie opgericht, aanvankelijk een mannenaangelegenheid, maar ook vrouwen zouden 'ontwaken' en zich committeren aan het behoud van de vrede en een aparte vrouwenvredesbeweging vormen.¹⁰³ Zij wilden proberen oorlog te voorkomen en daarmee meer dan 'lapmiddelen' leveren als vrijwilligers of beroepsmatig als verpleegsters in oorlogsgebied, of als arts, zoals de eerste vrouw die in 1891 in Leiden afstudeerde in de geneeskunde, Anna van de Ven Sauveur, over wie bij de studentes meer.

De Delftse Betsy Perk, die in 1871 de vrouwenvereniging Arbeid Adelt oprichtte, kreeg van haar plaatsgenoot Minette Storm-van der Chijs het advies om vrouwen van het opgeheven Rode Kruis-comité te benaderen voor Arbeid Adelt en zo dus voort te bouwen op een bestaande organisatie of 'infrastructuur'.¹⁰⁴ Arbeid Adelt kwam in Leiden niet van de grond, maar een vrouw uit het Rode Kruis-comité committeerde zich wel aan de daarvan afgesplitste 'Tesselschade'. Dit was **Andreëtta Christianna Wesselina (Anna) Scholten (1843-1936)**, die jarenlang als secretaris van de Leidse Tesselschade-afdeling zou optreden. In haar geboortjaar was haar vader, genoemd als grondlegger van de moderne theologie, als hoogleraar in Leiden aangesteld, een functie die hij daarvoor in Franeker

gepromoveerd in Leiden en werkte bij de Leidse universiteitsbibliotheek toen de oorlog uitbrak. Na het ontslag van joodse werknemers pleegde zij in 1941 zelfmoord:

<https://www.universiteitleiden.nl/en/dossiers/herstory/second-world-war/victims>.

¹⁰¹ Een ander voorbeeld is het handwerk dat werd gemaakt voor en verloot door het Dames-Comité te Amsterdam ter bevordering van de Evangelie-verkondiging en de Afschaffing der Slavernij in Suriname, opgericht in 1855: Maartje Janse, 'Réveilvrouwen en de strijd voor afschaffing van de slavernij (1840-1863)', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800*, 26:59 (2003) 9-19, 16-17. In 1860 deed het comité een oproep aan 'liefderijk gezinde dames' voor handwerk in o.a. het *Leidsch Dagblad* 7-11-1960.

¹⁰² Namen comité: *Leidsch Dagblad* 22-8-1870 en 12-9-1870, namen sub-comité: 10-10-1870.

¹⁰³ Met als voortrekker Bertha Waszkiewicz-van Schilfgaarde.

¹⁰⁴ Posthumus-van der Goot e.a., *Van Moeder op Dochter*, 65.

vervulde. Dochter Anna werd lid van de Nederlandsche Protestantenbond. Zij was een van de vijf ongetrouwde vrouwen in het Rode Kruis-sub-comité bij wie men loten kon kopen voor de loterij en prijzen kon afgeven. Tussen deze vrouwen bestonden familiale banden en vier van de vijf waren dochters van hoogleraren en de vijfde van een predikant. In januari 1871 waren nog enige prijzen van de verloting af te halen bij Anna Scholten die aan het Rapenburg woonde.¹⁰⁵

2.2.4 Damescomité voor bezoek aan vrouwelijke gevangenen

In 1892 werd een nieuwe werkzaamheid door Leidse vrouwen opgepakt: het bezoeken van vrouwelijke gevangenen in de Rijkswerkinrichting voor Vrouwen (RWI). Elisabeth Oort-de Goeje, echtgenote van de vrijzinnig protestantse hoogleraar Henricus Oort en moeder van acht kinderen, werd voorzitter van het damescomité. Dit bezoek was een idee geweest van de Britse quakerdochter Elizabeth Fry-Gurney, die het lot van – vrouwelijke – gevangenen wilde verbeteren en in dat kader langs Nederlandse gevangenissen had gereisd.¹⁰⁶ Geïnspireerd door Fry was er in Leiden een afdeling opgericht van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering van Gevangenen, dat was gerelateerd aan 't Nut.¹⁰⁷ Dit genootschap was een mannenzaak totdat het damescomité werd opgericht. Dit was enige jaren nadat in 1889 de RWI was gevestigd in het voormalige Pesthuis, dat een militaire gevangenis was geweest. Doel van de RWI was om de samenleving te vrijwaren van bedelaars en zwervers door hen voor langere tijd op te sluiten. De vrouwen werden onderworpen aan een strak regime van arbeid, discipline en godsdienstoefening. De directeur hield het damesbezoek eerst af omdat hij bang was voor invloeden van buitenaf, maar het ministerie van Justitie zag er juist een gunstige invloed van in en zo konden de dames de gevangenen bijstaan als zij uit de inrichting werden ontslagen.¹⁰⁸

De eerste voorzitter, Oort-de Goeje, werd opgevolgd door de katholieke Emma Driessen-von Forckenbeck de vrouw van de katoenfabrikant, die dertien kinderen kreeg. Dochter Rosalie schreef na haar moeders overlijden een *In Memoriam* in het *Leidsch Jaarboekje*:

Het is wel eene bijzonderheid, dat het Leidsche Jaarboekje eene levensschets vraagt van eene vrouw, naast de vele mannen, die het jaarlijks pleegt te memoreeren.¹⁰⁹

In het 'bezoekcomité' zaten zowel ongetrouwde als getrouwde vrouwen, onder wie echtgenotes van hoogleraren. De meeste leden waren bij meerdere maatschappelijke vrouwenactiviteiten betrokken, soms als bestuurslid van een emancipatoire vrouwenvereniging. Nog voor de RWI in 1920 verhuisde naar Gorinchem was het damescomité al opgeheven, waarschijnlijk vanwege de terugloop van het aantal 'verpleegden'.¹¹⁰

2.3 Liefdadigheid vanuit geloofsinspiratie

2.3.1 Katholieke liefdadigheid

De Leidse bevolking was rond 1900 voor een kwart deel katholiek. De katholieken waren sinds de tachtigjarige oorlog achtergesteld op de protestanten, maar begonnen in de negentiende eeuw aan hun 'emancipatie' en richtten eigen – liefdadige – (vrouwen)organisaties op. Sinds 1850 bestond aan

¹⁰⁵ *Leidsch Dagblad* 14-1-1871.

¹⁰⁶ In Gouda had Barbara van Meerten-Schilperoort in 1832 het bezoek al ter hand genomen: Van Drenth en De Haan, *The Rise of Caring Power*, 120-123, 131.

¹⁰⁷ Maarten van der Linde, *1823 Genootschap tot Zedelijke Verbetering van Gevangenen* (10-3-2016), website *Canon Sociaal Werk*: <https://www.canonsociaalwerk.eu/nl/details.php?cps=10>.

¹⁰⁸ M. Weevers en C. Bijleveld, 'Thans zal met kracht het breien van kousen worden voortgezet.' Vrouwelijke bedelaars en landlopers in de RWI te Leiden 1886-1907, *Justitiële verkenningen* 2 (2010) 44-67, 61.

¹⁰⁹ *Leidsch Jaarboekje* (1928). Rosalie Driessen was bij meerdere maatschappelijke activiteiten betrokken.

¹¹⁰ Marian Weevers, "...waardoor haar verblijf in de werkinrichting tot een werkelijke zegen zou kunnen zijn.' Leidse vrouwen en de Rijkswerkinrichting voor vrouwen te Oegstgeest-Leiden, 1886-1920', *Jaarboek Dirk van Eck* (2013) 93-130, 97.

de Hoge Rijndijk, die toen in deels in Zoeterwoude en Leiderdorp lag, de katholieke instelling Liefdewerk van den Goeden Herder. Deze instelling wilde ongehuwde moeders en prostituees bekeren en 'verbeteren' door een boetvaardig en arbeidzaam leven en wilde meisjes voor hun 'val' behoeden. De hier opgevangen vrouwen kwamen vooral uit Den Haag en Leiden.¹¹¹ Bij deze katholieke liefdadigheid kwam in 1861 de St. Elisabeth-vereeniging, die zich net als de reeds bestaande St. Vincentius-vereeniging op de armenzorg richtte, maar met een eigen doelgroep: arme kraammoeders en zieken. Het was een initiatief van twee echtgenotes van fabrikanten, de een van wollen dekens en de ander van stenen. Het bestuur bestond uit ongetrouwde en getrouwde vrouwen, onder wie een 'magazijnmeesteres'. De damesleden van de St. Elisabeth-vereeniging gingen op huisbezoek om de armen van het noodzakelijke te voorzien. Deze en andere katholieke organisaties stonden onder toezicht van een plaatselijke geestelijke en uiteindelijk onder toezicht van de bisschoppen, die zij absolute gehoorzaamheid verschuldigd waren. Die stonden niet bekend om hun emancipatoir gedachtegoed. Dit belette niet dat in Leiden katholieke vrouwen samenwerkten met protestantse vrouwen in neutrale organisaties, zoals hierboven bleek. Die samenwerking was er zelfs bij twee tentoonstellingen die vanuit de vrouwenbeweging waren georganiseerd in 1898 en 1913. In 1913 richtten katholieke vrouwen een niet-liefdadige vereniging 'voor zichzelf' op, de RK Vrouwenbond, die in hoofdstuk 8 aan bod komt.

De RK Vrouwenbond kwam naast de sinds 1908 bestaande Zita-vereeniging, die was bedoeld om katholieke meisjes uit arbeiderskringen - in eerste instantie dienstboden - op te vangen en te beschermen. In 1915 breidde de Zita-vereniging haar werkzaamheden uit naar een RK Vakschool voor meisjes en twee jaar later kwam hier de St. Margaretha van Cortona-stichting bij. Dit was de katholieke variant van de opvang van ongehuwde moeders, die met haar bekommernis om zondaars werd getypeerd als 'een heerlijke bloesem van Roomsche charitas'.¹¹² De stichting ving de vrouwen op als zij na bevalling uit het Academisch Ziekenhuis waren ontslagen. Zij konden terecht in het gebouw aan het Galgewater, dat in 1917 kerkelijk was ingezegend. De directrices waren vrouwen, maar het bestuur was gemengd.

In 1934 ging de leiding van de Cortona-stichting over naar de zusters Franciscanessen van het St. Elisabeth Ziekenhuis. Voor dit ziekenhuis was in 1892 een pand aan de Hooigracht aangekocht en waren nonnen uit Breda naar Leiden gekomen. Zij deden ook aan wijkverpleging. Het was het derde ziekenhuis in Leiden na het al eeuwen bestaande Academisch Ziekenhuis, verbonden aan de Leidse universiteit, en het sinds 1886 bestaande protestantse Hôpital Wallon. Daar kwam in 1897 als vierde het Diaconessenhuis bij dat was gerelateerd aan het Reveil en werd bestuurd door vrouwen. Het werk van verpleegsters was geprofessionaliseerd met een standaardopleiding en diploma en was daarmee een nieuw fatsoenlijk beroep voor vrouwen. Naast ziekenhuizen organiseerden wijkgebouwen wijkverpleging. De ziekenzorg raakte dus verzuild, net als de zorg voor ongehuwde moeders.

2.3.2 De Gustaaf Adolf-Vrouwenvereeniging

De emancipatie van de katholieken ging gepaard met herstel van oude kerkelijke machtsstructuren, zoals de bisschoppelijke hiërarchie in 1853, wat niet door alle protestanten werd gewaardeerd.¹¹³ Juist in dat jaar werd de Gustaaf Adolf-vereeniging opgericht, met als doel geld in te zamelen voor hulpbehoevende protestantse kerken en scholen te midden van een andersdenkende, lees katholieke, bevolking. Dit kon zowel in Nederland zijn als in Duitsland, de bakermat van de vereniging.¹¹⁴ De leden

¹¹¹ D.J. Noordam, 'Een gezond lichaam of een reine geest. Kruistochten tegen onzedelijkheid in Leiden. I. 1811-1889', *Leids Jaarboekje* (1992) 150-181, 158.

¹¹² *Leidsche Courant* 22-11-1917.

¹¹³ Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie leidde tot de April-beweging die zich hier heftig tegen verzette. Zie bijv. de website: www.parlement.com/id/vh8lnhrpfxuk/aprilbeweging_1853.

¹¹⁴ *Leydse Courant* 19-12-1853 en *Algemeen Handelsblad* 9-5-1854.

moesten protestants-christelijk zijn, maar in Nederland niet noodzakelijk van een bepaalde richting.¹¹⁵ Na de viering van het 25-jarig bestaan in 1878 kreeg de vereniging in verschillende plaatsen, waaronder Leiden, vrouwenafdelingen met de naam Gustaaf Adolf-Vrouwenvereniging (GAV). Dat het hoofdbestuur in Leiden was gezeteld, verklaart mogelijk de populariteit in deze stad, vooral onder vrouwen: bij het tienjarig bestaan in 1888 telde de Vrouwenvereniging 330 leden. Dat was volgens de krant ruim honderd meer dan de Leidse (mannen)afdeling.¹¹⁶

De geloofsovertuiging van de zowel getrouwde als ongetrouwde bestuursleden van de GAV varieerde van vrijzinnig, zoals Anna Scholten die lid was van de Protestantenvond, tot orthodox, zoals Cornelia de Bruijn Kops, die lid was van de aan het Reveil gerelateerde Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhooring van het Zedelijk Bewustzijn (NVVZB). Dit was na Tesselschade de tweede emancipatoire organisatie in Leiden. Bij de GAV-bestuursleden was zelfs een vrouw zonder geloof.¹¹⁷ Vonden de vrouwen elkaar in een gemeenschappelijke afkeer van katholieken of was het een ontmoetingsmogelijkheid? Nader onderzoek zou dit uit moeten wijzen. In ieder geval was de afkeer van katholieke vrouwen in Leiden niet zo groot dat de bestuursleden niet met deze vrouwen wilden samenwerken in neutrale liefdadige organisaties.¹¹⁸

2.3.3 Reveil-inspiratie: de christelijke Fabrieksschool

In Leiden bestonden drie Reveil-geïnspireerde initiatieven, waarbij vrouwen waren betrokken: de christelijke Fabrieksschool, het Doorgangshuis en het Diaconessenhuis. Hadden deze een relatie met de vrouwenbeweging? Een belangrijke representant van het Reveil, Ottho Heldring, zette in Zetten gestichten op. Het eerste was 'asyl' Steenbeek voor uit de gevangenis ontslagen vrouwen, waarvan meerderen waren opgesloten vanwege prostitutie.¹¹⁹ Heldring dacht praktisch; de vrouwen kregen een tweejarige opleiding tot dienstbode, zodat zij - op andere wijze dan in de prostitutie - in hun onderhoud konden voorzien.¹²⁰ Dit gebeurde allemaal met de bijbel in de hand om de vrouwen tot zondebesef te brengen en zo hun ziel te redden. Het Heldring-gesticht Talitha Kumi was bedoeld voor de opvang van verwaarloosde meisjes. Hier volgde de Leidse hoogleraarsdochter Marie de Vriese een opleiding, die haar inspireerde tot de oprichting van een school voor fabrieksmeisjes in Leiden waarvoor zij in 1867 een vereniging vormde. Zij wilde het 'ruwe', intimiderende gedrag van de meisjes bijshaven.¹²¹

In 1871 werden op de avondschool van De Vriese ook jongens toegelaten en werd de naam: Christelijke Werkzaamheid onder Fabrieksjongens en Fabrieksmeisjes te Leiden, waar leerlingen 'onder de beademing van het Evangelie' zongen en nuttige handwerken leerden en lezen, schrijven en rekenen.¹²² Afgezien van de christelijke inslag leek de school daarmee op de Naai- en Herhalingschool van 't Nut. Bij het 25-jarig bestaan in 1892 nam De Vriese afscheid, tegelijk met de vrouw die sinds 1873 penningmeester was in het schoolbestuur, Gesiena de Wolff-Middendorp. Zij was de echtgenote van een predikant. De opvolger van De Vriese was Johanna Drost, de dochter van een predikant. Drost en De Wolff en nog vier vrouwen namen in 1897 het initiatief tot oprichting van het Diaconessenhuis

¹¹⁵ De Duitse organisatie wilde als lutherse vereniging de remonstranten en doopsgezinden weren, maar dat wilde de Nederlandse vereniging niet, omdat de luthers en hier een minderheid vormden. Daarom werd de nieuwe vereniging een zelfstandige Nederlandse organisatie 'doch in broederlijk verband met de Duitse vereeniging': Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002) 152-156.

¹¹⁶ Die mannenafdeling had 208 leden: *Leydse Courant* 29-3-1879 en 15-11-1888.

¹¹⁷ Dit was Margaretha Schneither-Jonkheym die zich ging inzetten voor de vereniging Armenzorg. Haar man was advocaat en liberaal gemeenteraadslid. Ook bestuurslid Anna Frentzen-Sijthoff ging bij Armenzorg werken.

¹¹⁸ Na 1888 wordt de GAV niet meer in de Leidse kranten vermeld. Het archief bevindt zich in Utrecht.

¹¹⁹ De Vries, *Kuisheid voor mannen. Vrijheid voor vrouwen*, 65.

¹²⁰ O.W. Dubois, *Reddende liefde. Het werk van de Heldringstichtingen in Zetten 1847-2010* (Hilversum 2010).

¹²¹ Cor Smit, 'Arbeidersvrouwen tussen fabriek en huisgezin: deel II: werk, opvoeding en huishouden', *Jaarboek Dirk van Eck* (2006) 73-116, 81.

¹²² *Nieuwe Leidsche Courant* 17-3-1951: hierin wordt een verslag uit 1892 aangehaald.

en vormden het bestuur. De fabrieksschool werd in 1922 wegens gebrek aan belangstelling opgeheven. De Wolff-Middendorp werd lid van de NVVZB. Dat gold ook voor een aantal vrouwen dat zich inzette voor het christelijke Doorgangshuis.

2.3.4 Het christelijke Doorgangshuis voor ongehuwde moeders

Het christelijke Doorgangshuis voor de opvang van ongehuwde moeders en hun kinderen kwam in 1881 tot stand op initiatief van dominee Eugene Segers en zijn vrouw, de predikantsdochter Maria Segers-Westhoff. Segers was bestuurslid van het meisjeshuis Talitha Kumi geweest en was daar geïnspireerd door de opvolger van Heldring, dominee Hendrik Pierson, die de prostituees en de ongehuwde moeders niet over een kam wilde scheren en daarom voor de tweede groep aparte tehuizen stichtte. In Leiden werd dit het Doorgangshuis.

In het bestuur van het Doorgangshuis zaten aanvankelijk alleen mannen, maar de directie bestond uit drie vrouwen, onder wie Segers-Westhoff.¹²³ Begin twintigste eeuw kwamen vrouwen in het bestuur, onder wie Librecht Lezwijn-Nierstrasz als penningmeester. Zij was tot 1902 voorzitter geweest van de Vereeniging tot verzorging van kleine kinderen. Meerdere bestuursleden kwamen uit het predikantenmilieu en combineerden hun werkzaamheden voor het Doorgangshuis met een bestuurslidmaatschap van de NVVZB waarmee geloofsverwantschap bestond.

Verloting van een vuurscherm ten behoeve van de Kinderbewaarplaats en het Doorgangshuis (LD 8-4-1893) en uitnodiging voor een bazaar voor 'inwendige zending' (LD 22-10-1894).

Het Doorgangshuis kreeg gratis medische bijstand van een arts, maar de kinderen waren er soms zo slecht aan toe dat zij overleden. Voor de moeders werd naar een betrekking als dienstbode gezocht. In het huis zelf hielden zij zich onledig met naaiwerk, maas-, stop- en verstelwerk, zoals blijkt uit een advertentie waarin om dit werk werd gevraagd. Zij deden dit onder 'christelijke tucht en evangelische leiding'.¹²⁴ Het huis stond open voor alle gezindten als de vrouwen maar berouw toonden over hun misstap dus boetvaardig waren. Om vrouwen op de opvangmogelijkheid te wijzen, werden bezoeken gebracht aan het Academisch Ziekenhuis, de plek waar de ongehuwde moeders, ook van buiten Leiden, gratis konden bevallen.

In 1894 ging Segers met emeritaat en verhuisde het echtpaar naar Den Haag. De nieuwe directrice was predikantsdochter Weltje Hoekstra tot zij eind 1910 bedankte om gezondheidsredenen. Het volgende jaar werd de balans opgemaakt: sinds 1883 waren 322 moeders en hun kinderen opgenomen. Ze kwamen uit 89 verschillende plaatsen en behoorden tot negen verschillende

¹²³ *Leidsch Dagblad* 24-3-1884. De andere twee waren Egbertina de Bruijn Kops-Sandberg, echtgenote van de secretaris van het Hoogheemraadschap Rijnland en lid van het College van Curatoren van de Universiteit, hun dochter is al genoemd, en Johanna Bonger-Dros, de dochter van de heer Dros en mevrouw Tieleman, gerelateerd aan de Leidse conservenfabriek firma Tieleman & Dros en getrouwd met een ingenieur bij de Grofsmederij.

¹²⁴ *Leidsch Dagblad* 22-3-1883 en 11-8-1886.

kerkgenootschappen.¹²⁵ Een jaar later sloot het Doorgangshuis de deuren, mogelijk vanwege nieuwe wetgeving. Die komt in hoofdstuk 4 ter sprake, net als de relatie met de NVVZB.

2.3.5 De vrijzinnig protestantse vereniging 'Tot Steun'

Om een alternatief te bieden voor de 'Heldring-gestichten' in Zetten werd in 1886 vanuit vrijzinnig protestantse hoek de Nederlandsche Vereeniging tot Steun aan Verwaarloosden en Gevallen en opgericht. 'Tot Steun' bood hulp aan verwaarloosde kinderen, ongehuwde moeders en prostituees en richtte daartoe een aantal tehuizen op, buiten Leiden, zoals Boschzicht.¹²⁶ De Leidse afdeling met Henricus Oort als voorzitter werd in 1905 opgericht na de inwerkingtreding van de Kinderwetten. Deze wetten regelden zowel de kinderbescherming als de bestrijding van jeugdcriminaliteit. Met de Kinderwetten konden ouders uit de ouderlijke macht worden gezet, waar daarvoor de vaderlijke macht bijna onaantastbaar was. 'Tot Steun' werkte nauw samen met de Voogdijraad om door de rechter uit huis geplaatste kinderen onder te brengen bij gezinnen van gelijke gezindte. Al eerder was Pro Juventute opgericht om kinderen die op het criminele pad waren geraakt juridisch bij te staan en om te voorkomen dat kinderen die weg insloegen. Hermine Hartevelt, actief bij Pro Juventute, gaf in haar brieven een voorbeeld van haar werk met haar 'ergste' pupil. Zij verweet het meisje:

snoeplust van haar aller eerste kinderjaren, stelen, liegen en smerig zijn, 2 dagen en nachten weggebleven. (...) Ik ken het kind, of liever meisje (15 jaar oud) pas kort en ga haar erg na. Het is op die manier een heel werk, ouders bezoeken, voortdurend haar werk en gedrag nagaan, zien of ze op de Herhalingschool komt, enz. Ik geloof dat het een geval voor Boschzicht is.¹²⁷

Zowel bij Pro Juventute als bij de Voogdijraad en 'Tot Steun' waren vrouwen betrokken. Bij de oprichting van 'Tot Steun' in Leiden zaten drie vrouwen in het bestuur, onder wie schrijfster **Johanna Adolphina Wolters (1853-1927)** die daar tot in 1925 inbleef.¹²⁸ Zij was de dochter van een predikant, leraar Nederlands en schrijver, die secretaris werd van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, gevestigd in Leiden. In 1893 was Wolters een van de eerste dertien vrouwen, en de enige uit Leiden, die lid mochten worden van deze 'Maatschappij'.¹²⁹ Voor zij in het bestuur kwam van 'Tot Steun' zat zij al in dat van de zondagsscholen van de Protestantenvbond en werkte in 1898 mee aan de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. In 1907 sloot zij zich aan bij de dat jaar opgerichte Vrouwenvereniging tot Bevordering van Theologische Kennis, die de kennis van de leden op het gebied van het christendom wilde vergroten. Die leden werden wel de 'theologische theetantes' genoemd.¹³⁰ Lezingengevers waren hoogleraren theologie of hoogleraarsdochter Wilhelmina Kuenen die een lezing gaf over Plato.¹³¹ Een van de oprichters was hoogleraarsechtgenote Catharina Eerdmans-de Holl. Zij werd de tweede vrouwelijke voorzitter van 'Tot Steun', maar was vooral bekend door haar

¹²⁵ *Leidsch Dagblad* 12-7-1911. Hoekstra werd opgevolgd door verpleegster Johanna Wildeboer.

¹²⁶ J.F. Ternooy Apèl, 'Vereeniging tot Steun van Verwaarloosden en Gevallen en', *De Hollandsche Lelie*, 19:43 (1906) 691-692, 691. Het eerste doorgangshuis was Veldzicht, het tweede Boschzicht, beide te Apeldoorn.

¹²⁷ Atria, archief E.C. van Dorp, nr.382, inv.nr.195: brief van 3-12-1904.

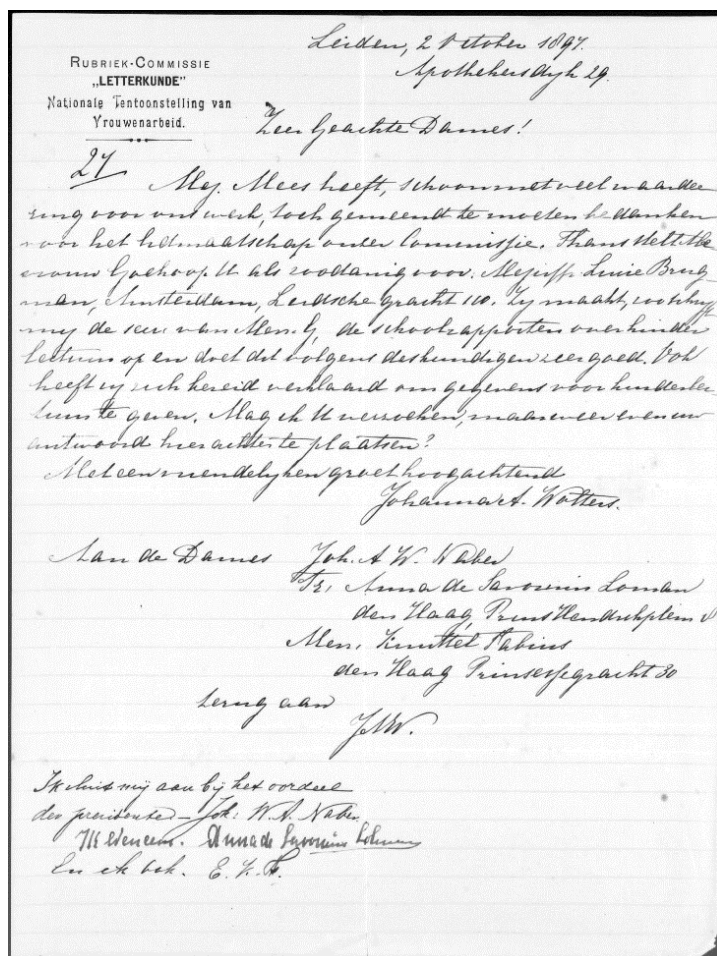
¹²⁸ De andere twee vrouwen waren hoogleraarsdochter Adriana Prins en Elisabeth de Goeje, een nicht van Oort en de dochter van een presidente van Tesselschade. De Goeje werd in 1910 het eerste vrouwelijke bestuurslid van de Volksbond tegen Drankmisbruik: *Leidsch Dagblad* 17-12-1910. Begin twintigste eeuw namen meer vrouwen zitting in besturen met voorheen alleen mannen, zoals De Goeje bij de drankbestrijding.

¹²⁹ Jannie Poelstra, 'De eerste vrouwelijke leden van de Maatschappij', *Nieuw Letterkundig Magazijn* 18:1 (2000) 16-23. Wolters schreef o.a.: 'Een huwelijk', 'Alwine' en 'Ida's huwelijk' voor diverse literaire tijdschriften. Bij de eerste dertien was ook Van Calcar-Schiotling. Na haar overlijden schreef Wolters haar 'levensbericht' voor het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1905).

¹³⁰ De statuten: ELO, bibliotheek, nr.76265P. Dat zij theetantes werden genoemd: *In Memoriam* van Johanna van Manen (een van de theetantes) door Catharina Hovens Gréve in: *Leids Jaarboekje* (1951).

¹³¹ Lezing Kuenen: *Leidsch Dagblad* 28-1-1915.

werk voor de Nederlandsche Vereeniging voor Huisvrouwen en komt in dat kader in een volgend hoofdstuk terug.

Johanna Wolters in actie als secretaris van de rubriekcommissie 'Letterkunde' op de tentoonstelling Vrouwenarbeid (Atria, archief NTV, inv.nr.169) en voordracht van Wolters voor de NPB (LD 13-12-1900).

De eerste vrouwelijke 'Tot Steun'-voorzitter, **Maaïke Cornelia de Bruijn (1856-1934)**, was in 1923 Oort opgevolgd die vanwege zijn gevorderde leeftijd was afgetreden.¹³² De Bruijn, geboren in Geertruidenberg als dochter van een wijnhandelaar, beschikte over meerdere onderwijsaktes en kwam in 1907 naar Leiden. Zij ging werken bij Armenzorg, bleef jarenlang bestuurslid van 'Tot Steun', zat in de besturen van het wijkgebouw Geloof, Hoop, Liefde, van het Leidsche Volkshuis en van Pro Juventute en was voogdes van drie aan de ouderlijke macht onttrokken kinderen. Haar activiteiten staan vermeld in het *In Memoriam*, dat haar vriendin en huisgenoot Catharina Kuenen na haar overlijden schreef.¹³³ Daarin staat echter niet dat zij ook in het bestuur van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht had gezeten. Bestuursleden Wolters en Oort van 'Tot Steun' staan op de ledenlijst van de Bond voor Vrouwenkiesrecht en een later bestuurslid, Johanna Tjalsma-Vos zat voor haar huwelijk in het bestuur van deze Bond. De gevoelde band van 'Tot Steun' met de vrouwenbeweging bleek uit het voorstel van de Leidse afdeling in 1912 tot aansluiting bij de Nationale Vrouwenraad, een koepel van vrouwenorganisaties. Dit was mogelijk omdat er vrouwen in het bestuur zaten. Na lange discussie werd dit voorstel echter verworpen.¹³⁴ 'Tot Steun' kon het werk van plaatsing van meisjes en

¹³² Wolters kwam op hetzelfde adres te wonen als Oort. Zij overleden allebei in 1927 en lieten een 'belangrijke' som geld na aan 'Tot Steun': *Leidsch Dagblad* 17-2-1928.

¹³³ In: *Leidsch Jaarboekje* (1935).

¹³⁴ *Leidsch Dagblad* 4-5-1912.

jongens in pleeggezinnen of in een tehuis voortzetten tot de oorlog. Daarna keerde de vereniging terug als Vrijzinnig-Protestantse Voogdijvereniging 'Tot Steun'.¹³⁵

2.3.6 De Inrichting voor Fabrieksmeisjes

Naast de christelijke fabrieksschool richtte Emilie Charlotte Knappert in 1890 de Inrichting voor Fabrieksmeisjes op, die de eerste jaren onder auspiciën stond van de NPB, maar geen geloofssignatuur had. Knappert had bij haar komst naar Leiden in 1883 bij eerdergenoemde Oort in huis gewoond en was als godsdienstonderwijzeres verbonden aan de zondagschool van de NPB.¹³⁶ Zij beschikte tevens over een mo-akte Frans.¹³⁷ Directrice van de Inrichting voor Fabrieksmeisjes was hoogleraarsdochter Catharina Kuenen, de zus van genoemde Plato-kenner Wilhelmina. Catharina was onderwijzeres en had zich in 1886 in bij de RUL ingeschreven voor letteren om een mo-akte te halen. Zij was net als haar ouders en Knappert betrokken bij de NPB.¹³⁸ Knappert wilde de fabrieksmeisjes beschaven door ze in kleinere clubjes bezig te houden met lezen en handwerken en ze in contact te brengen met vrouwen uit de gegoede burgerij die de meisjes begeleidden, zoals schrijfster Elise Soer, die tevens lerares was aan de Hogere Burgerschool (HBS) voor meisjes, en muziekonderwijzeres Anna van Kaathoven.¹³⁹ Zingen behoorde tot de vaste onderdelen van het clubprogramma.

In 1897 zette Knappert een werkverschaffingsproject op voor de vrouwen en meisjes die door brand in de fabriek van de Leidsche Katoenmaatschappij tijdelijk zonder werk zaten. In samenwerking met de NPB richtte zij in 1894 het wijkgebouw Geloof, Hoop, Liefde op, waaraan wijkverpleging en een zondagsschool waren verbonden, maar dat openstond voor alle gezindten. Zowel Knappert als Kuenen werkten mee aan de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, maar werden geen lid van een vrouwenkiesrechtvereniging. Zij waren meer gericht op het verheffen van de arbeidersklasse, al lag de nadruk op de meisjes en vrouwen daaruit, dan op de vrouwenemancipatie. Dit gold ook voor De Vriese al deed zij dit vanuit een orthodox protestantse optiek. Kuenen werd namens de 'Inrichting' lid van de Nationale Vrouwenraad die na de tentoonstelling was opgericht, tot de school in 1901 werd opgeheven omdat het Volkshuis hetzelfde werk deed. Zij werd daarna assistente van de universiteitsbibliotheek en ging boeken vertalen.

Knappert werd directrice van het Leidsche Volkshuis dat in 1899 tot stand kwam dankzij drie sociaal bewogen Leidse hoogleraren.¹⁴⁰ In het bestuur zaten mannen en vrouwen. In het Volkshuis kon Knappert haar werk in de geest van de Britse filantroop Arnold Toynbee voortzetten. Toynbee wilde door maatschappelijk werk het levenspeil van de arbeiders verhogen. Knappert breidde de clubs uit met cursussen, lezingen en veel aandacht voor cultuur en natuur, met als jaarlijks hoogtepunt het Lentefeest. Dit alles met als doel de 'verhoging van ontwikkeling, beschaving en levensgeluk onder de arbeidende klassen'.¹⁴¹ In 1915 verliet Knappert Leiden omdat zij leiding ging geven aan de in

¹³⁵ *Leidsch Dagblad* 9-8-1946 en 14-4-1948.

¹³⁶ Jaak Slangen, 'Knappert, Emilie Charlotte (1860-1952)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/knappert> [12-11-2013] en Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindeweij, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980* (Leiden 1982) 97-108.

¹³⁷ Zij had gesolliciteerd bij de HBS voor meisjes, maar Elize van Kaathoven, zus van Anna, genoot de voorkeur: *Handelingen van de Raad* 19-1-1888.

¹³⁸ Kuenen behaalde haar mo-akte geschiedenis: E. Hulshoff Pol, 'De eerste vrouwelijke studenten in Leiden', *MVVAO*, 20:3 (aug. 1954) 8-16. Haar moeder had les gegeven op een zondagsschooltje. Zij was jong overleden, waarna een tante naar Leiden kwam om voor de jongsten van de zeven kinderen te zorgen. Tante overleed in 1917 waarna Catharina ging samenwonen met Maaïke de Bruijn en na De Bruijns overlijden met Christine Korsse, o.a. betrokken bij het Tehuis voor schoolgaande kinderen.

¹³⁹ *Leidsch Dagblad* 27-10-1890.

¹⁴⁰ H.L. Drucker, lid van de VvVK, H.B. Greven, lid van de NBvVK en W. van der Vlugt geen lid.

¹⁴¹ *Leidsch Dagblad* 24-1-1898. Later zag Knappert in dat het 'verheffen' de oorzaken voor de armoede niet wegnam en werd ze steeds meer een – gelovige – socialist, net als Henriette Roland Holst die de weg aflegde van sociaaldemocraat naar communist, naar religieus-socialist. Zij sleten hun laatste dagen in elkaars nabijheid, in

Amsterdam gevestigde School voor Maatschappelijk Werk, de eerste sociale academie in Nederland met als doel het veelal goedbedoelde, maar niet altijd even effectieve maatschappelijk werk te professionaliseren.¹⁴² Het Volkshuis bleef een instelling waar cursussen werden gegeven, waarbij eind jaren vijftig cursussen kwamen die de naam vormingswerk kregen. In de jaren zeventig waren dit ook cursussen met een emancipatorisch karakter, het 'vrouwenwerk'.

2.4 Conclusie

In dit hoofdstuk stond de vraag centraal of en zo ja welke liefdadige activiteiten van Leidse vrouwen in de negentiende eeuw een opstapje waren voor deelname aan activiteiten van de vrouwenbeweging. De bevindingen staan samengevat in twee tabellen. In tabel 2.1 worden de liefdadige (vrouwen)organisaties opgesomd, waarvan er meer waren dan tot nu toe bekend was. Tabel 2.2 toont de personele banden tussen liefdadigheid en vrouwenbewegingsorganisaties of -activiteiten.

Liefdadigheid was het terrein van de welgestelde mannen en vrouwen die in Leiden kwamen uit kringen van academici, fabrikanten en predikanten. Nieuw was dat de vrouwen in de negentiende eeuw voor het liefdadige werk aparte vrouwenverenigingen oprichtten. Daarnaast werkten zij samen met mannen in 't Nut, die net als de meeste liefdadige vrouwenverenigingen een neutraal karakter had, dus zonder geloofssignatuur. Vooral deze neutrale verenigingen, die zich bewogen op het vlak van werkverschaffing en onderwijs, leverden (bestuurs)leden voor de vrouwenbewegingsorganisaties, dus niet de Reveil- of protestantse organisaties, al waren de meeste vrouwen protestants en konden zij door hun geloof zijn geïnspireerd.

De protestantse vrouwen werkten samen met katholieke vrouwen in de neutrale organisaties, waaruit een zekere liberale of Verlichtingsgeest sprak en dit typeerde mogelijk Leiden. De katholieke vrouwen deden niet mee in de - neutrale - vrouwenbeweging. Zij leverden hooguit een bijdrage aan een tentoonstelling. Die bijdrage leverden ook de liefdadige Reveil-vrouwen. Zij sloten zich verder wat betreft de vrouwenbeweging aan bij de gelijk-gelovige NVVZB. Het - neutrale - damescomité voor bezoek aan vrouwelijke gevangenen kwam in Leiden tot stand na de komst van de RWI, eind negentiende eeuw. Georganiseerde liefdadigheid kon vrouwen dus tot (politieke) bewustwording brengen en daarmee tot deelname aan de vrouwenbeweging, maar welke liefdadige activiteiten dit waren en hoe de vrouwen waren te typeren, was afhankelijk van plaatselijke omstandigheden.

Naast verenigingen kwamen er regelmatig ad hoc (vrouwen)comités om tijdelijk hulp te bieden. De ziekenzorg en zorg voor (ongehuwde) moeders raakte verzuild met de oprichting van katholieke, protestantse en orthodox-protestantse organisaties naast de neutrale.

Meerdere particuliere liefdadige activiteiten verdwenen in de loop van de twintigste eeuw, omdat de plaatselijke en landelijke overheid begon met sociale wetgeving op het gebied van arbeid, huisvesting en onderwijs. De verschuiving van particuliere handen naar gemeentelijke overheid begon in Leiden met toekennen van aangevraagde subsidies, zij het eerst nog met mate.

het gebouw van de Arbeiders Gemeenschap in Bentveld: Hermien van Veen, Knappert, Emilie Charlotte in: *BWSA* 3 (1988) 95-98.

¹⁴² Berteke Waaldijk, *Het Amerika der vrouw. Sekse en geschiedenis van maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten* (Groningen 1996). De school was een initiatief van Marie Muller-Lulofs. De school had eerst sociale arbeid in de naam, maar vanwege de associatie met socialistisch werd dit vervangen door maatschappelijk werk: Maarten van der Linde, *1899 Opleidingsinrichting voor socialen arbeid* (19-12-2022), website *Canon Sociaal Werk*: https://www.canonsociaalwerk.eu/nl_mw/details.php?cps=4&canon_id=361.

Tabel 2.1: Liefdadige vrouwenverenigingen of -comités en verenigingen met vrouwen in het bestuur (19e eeuw), m.u.v. regentencolleges		
Afkorting	Organisaties	Periode
N	Neutraal, zonder geloofsstempel	
LB	Leidsche Breischolen	1839-1908
NH	Naai- en Herhalingschool	? -1871
VV	Leidsche Vrouwenvereniging	1865-1872
CRK	Comité Rode Kruis	1870-1871
KK	Ver. tot Verzorging van Kleine Kinderen	1886-1940
SK	Tehuis voor Schoolgaande Kinderen	1904-1919
AZ	Ver. Armenzorg	1890-1940
RB	Ver. Reisbelasting	1896-
BVG	Damescomité bezoek vrouwelijke gevangenen	1892-ca 1920
G	Vanuit geloofsinspiratie	
EV	St. Elisabeth-vereeniging (RK)	1861-
GAV	Gustaaf Adolf-Vrouwenvereniging (P)	1878-
CFJ	Christelijke Fabrieksschool (Reveil)	1867-1922
VHFJ	Inrichting voor Fabrieksmeisjes (Vrijz. Herv.)	1890-1901
DCH	Diaconessenhuis	1897
	Vrouwen in gemengde besturen (begin 20^e eeuw)	Opr. Leiden
G	Vanuit geloofsinspiratie	
TS	Ned. Ver. tot Steun aan Verwaarloosden en Gevallen (Vrijz. Herv.)	1905-
DH	Doorgangshuis / De Toevlucht (Reveil)	1883-1912/1924-
	Tehuis voor reizende vrouwen (Reveil)	1907
	St. Margaretha van Cortona-stichting (RK)	1917
N	Zonder geloofsstempel	
	Ver. Schoolkindervoeding en -kleding	1894-
	Ver. voor kinderherstellings- en vakantie-koloniën	1905-
PJ	Pro Juventute	
VD	Voogdijraad / Raad voor de Kinderbescherming	
ZZ	Ver. Zuigelingenverzorging	1908
LMW	Leidsche Maatschappij van Weldadigheid	
	Ned. Ver. tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken	
	Volksbond, vereniging tegen Drankmisbruik	

Tabel 2.2: 'Liefdadige' vrouwen, met geboortjaar (geb.), op organisatie vanuit geloof (G) of neutraal (N), in vrouwenbewegingsorganisaties						
		Geb.	G en/of N	Tesselschade NVVZB VOV	VvVK NBvVK bestuur of lid	Tent. 1898 of 1913
	Alleen G (7 totaal)					
1	Rauwenhoff-Tobias, F.F.	1830	G (GAV)	Tesselschade		
2	Wolff-Middendorp, G.W. de	1835	G (CFJ, DCH)	NVVZB		
3	Rhijn-Snouck Hurgronje, A.H. van	1837	G (DH)	NVVZB	NBvVK-lid	
4	Prins, A.A.U.	1852	G (GAV)		NBvVK-lid	
5	Wolters, J.A.	1853	G (TS)		NBvVK-lid	1898
6	Prins, A.C.	1854	G (TS)		NBvVK-lid	
7	Knappert, E.C.	1860	G (VHFJ)			1898
8	Kuenen, C.S.M.	1863	G (VHFJ)			1898
	G en N (4 totaal)					
9	Scholten, A.C.W.	1843	N (CRK) G (GAV)	Tesselschade		1898

10	Bruijn, M.C. de	1856	N (AZ, PJ) G (TS)		VvVK-bestuur	
11	Bruijn Kops, C.J. de	1859	N (KK) G (GAV)	NVVZB (Den Haag)		
12	Coebergh, D.M.J.	1873	N (AZ, VV, VD, LMW) G (EV)			1913
	Alleen N (24 totaal)					
13	Olpen-Huijgens, A.W.B. van	1806	N (LB, NH)	Arbeid Adelt (Den Haag)		
14	Kaiser, A.R.M.	1832	N (VV, AZ)	Tesselschade		
15	Goeje- Brillenburger, C.G.J. de	1838	N (VV)	Tesselschade		
16	Hoogenstraaten-Vacher, D.A.J.	1845	N (AZ, KK)			1898
17	Oppenheim-van Nierop, H.P.	1846	N (AZ, SK)		VvVK-lid	
18	Vos-Schaap, M.E.	1846	N (KK)		VvVK-lid 1914	1898
19	Kaiser-Fabius, M.C.	1848	N (KK)	Tesselschade		
20	Dalen, J.W.	1852	N (AZ)			1898
21	Lith-Schumacher, M.C. van der	1852	N (AZ, KK)	Tesselschade		1898
22	Hartevelt, H.J.C.	1855	N (KK, AZ, PJ)		VvVK/NBvVK- bestuur	
23	Nijkamp-ter Laag, M.A.	1858	N (AZ)		VvVK-lid	
24	Lorentz-Kaiser, A.C.	1858	N (KK)	VOV	VvVK/NBvVK- bestuur	
25	Kluijver-Honigh, M.	1859	N (KK)	Tesselschade	VvVK/NBvVK- bestuur/lid	1913
26	Leersum-Wijsman, A.E. van	1860	N (AZ, KK, SK, RB)	Tesselschade		1913
27	Dros-van Rhijn, J.W.	1861	N (AZ)			1913
28	Kamerlingh Onnes-Bijleveld, E.	1861	N (KK, ZZ)			1898
29	Vlugt-Rauwenhoff, A. van der	1862	N (KK, BVG)			1913
30	Suringar, S.	1866	N (AZ)			1898
31	Hartevelt-Groskamp, H.G.	1867	N (KK, SK)		NBvVK-lid	
32	Cosijn-Sanders, A.	1868	N (KK, SK)		VvVK-lid NBvVK-lid	
33	Ovink-Koning, A.	1870	N (AZ, BVG)		NBvVK-lid	
34	Juynboll-Kern, B.	1872	N (BVG)		NBvVK- bestuur	
35	Goudsmit-Cohen, A.M.	1872	N (KK, SK, ZZ)	VOV	VvVK-lid 1914	1913
36	Lip-Schüdel, A.M. van der	1877	N (BVG)	Tesselschade		